

Marjo Kaartinen

Äidit ja tyttäret uuden ajan alussa

Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa säilytetään pikkuruista vuoden 1665 saksankielistä almanakkaa. Siihen on aatelisrouva Beata Gyllenstierna tehnyt muistiinpanojaan perheensä jäsenten liikkeistä, maaliskuussa esimerkiksi näin:

- 11. p:nä maaliskuuta matkustin molempien tyttärieni kanssa Stenningestä Tukholmaan
- 18. p:nä palasimme kotiin Stenningeen
- 28. p:nä tulivat Konrad Tukholmasta, Gösta ja Karl Upsalasta
- 31. p:nä matkusti Konrad Tukholmaan.¹

Hämmästyttävällä voimalla almanakasta nousevat esiin varsinkin Beatan Tukholmassa ja Upsalassa asuneiden poikien matkat. Konradin, Göstan ja Karlin matkat äiti kirjaa yksityiskohtaisesti ja mainitsee retkeläiset nimeltä. Toisinaan Beata mainitsee omat ja tyttärensä matkat Stenningen ja Tukholman välillä. Vuoden aikana tyttäristä vain Christina mainitaan nimeltä. Toinen jää kokonaan anonyymiksi. Ensi näkemältä tätä voisi pitää välinpitämättömyytenä tyttäriä kohtaan, mutta pikemminkin on niin, että koska pojat olivat poissa kotoa, heidän kulloinenkin olinpaikkansa ja kotiintulonsa oli luontevaa merkitä kalenteriin. Tyttäret sen sijaan asuivat äitinsä kanssa eikä heitä tarvinnut nimetä, koska he olivat niin lähellä.

Voidaan väittää, että tyttäret saattoivat olla äidilleen läheisempiäkin kuin poissa kotoa asuvat pojat.² Tyttöjen läheisyys seurasi ajatuksesta, että tytöjä tuli suojella poikia enemmän; tytöt pidettiin lähellä. Kun Catharina Wallenstedtin Greta-tytär asui jonkun aikaa perheensä kanssa Hollannissa, äiti oli paitsi suruissaan rakkaansa poissaolosta, myös järkyttynyt siitä, että Greta oli ottanut pienet lapsensa – jopa tyttärensä mukaansa vaa-

ralliselle matkalle. Catharina olisi halunnut pitää lapsenlapset luonaan.³ Catharina Wallenstedtille Greta oli kaikkein läheisin ihminen eikä ole lainkaan mahdotonta ajatella, etteikö Beata Gyllenstiernan ja tämän tyttärien välillä olisi vallinnut samanlainen läheisyys siitäkkin huolimatta, että tyttäret olivat äidin almanakassa nimettäviä.

Pohdin seuraavassa äitien suhdetta tyttäriinsä uuden ajan alussa: ensimmäiset lähteeni ovat 1400-luvun lopulta ja viimeisimmät 1700-luvun lopulta. Tarkastelen lähinnä englantilaista äitiyttä, mutta kuten edellä on jo nähty, pistäydyn toisinaan myös Ruotsissa. Tarkoitukseni ei siis ole vertailla Englantia ja Ruotsia enkä tarkastele perhepolitiikkaa, lainsäädäntöä tai perheiden taloutta sinänsä. Tarkoitukseni on pohtia sitä, miten äidit suhtautuivat tyttäriinsä. Katson, että yläluokan naiset samankaltaisten taloudellisten mahdollisuuksien ansiosta saattoivat omistautua tai olla omistautumatta lapsilleen eri puolilla Eurooppaa, joten laajempaakin maantieteellistä sfääriä on mahdollista tarkastella.

Kyseessä on vanhemmuuden historia, etenkin äitiyden tunnehistoria. Tunnustaudun perhehistoriassa revisionisteihin, jotka vastustavat pessimistisiä tulkintoja vanhempien tunteettomuudesta lapsiaan kohtaan. Siinä missä Lawrence Stone katsoi, että vanhemmat eivät uskaltaneet rakastaa pikkulastaan demografian tosiasioiden valossa – tietoisina siitä, että lapsi todennäköisesti kuoli ennen kuin täyttää kaksi – revisionistit näkevät uuden ajan alun perheissä olleen tunnesiteitä. Tämä ei tarkoita sitä, että uuden ajan alun perhe olisi ollut samanlainen kuin nykyperhe, vaan sitä on tarkasteltava uuden ajan alun omien ihanteiden ja tunneteorioiden valossa.⁴

Laurel Thatcher Ulrichin toteamus, että perhettä voidaan tutkia omaisuusperheenä (family of property), jälkeläisperheenä (family of reproduction) ja tunneperheenä (family of sentiment), on keskeinen.⁵ Kiinnitän huomioni tunneperheeseen, äitien tyttäriään kohtaan tuntemaan rakkautteen muutamasta eri näkökulmasta. Pohdin ensin, oliko lapsia kohtaan tunnettu rakkaus ehdollista ja tämän jälkeen sitä, mitä perheen sisäinen omaisuudenjako kertoo tyttärien asemasta. Mietin, voidaanko patriarkaatin sisällä nähdä matriarkaatin piirteitä ja kysyn, voiko tyttöjen kouluttamisen nähdä tunnekysymyksenä. Oliko lapsen antaminen vieraalle kasvatettavaksi osoitus tunteen puutteesta lasta kohtaan, kuten on väitetty? Lopuksi tarkastelen surua sukupuolituneena tunteena: surtiinko kuolemalle menetettyä tytärtä yhtä lailla kuin poikaa? Kaiken kaikkiaan

pohdin seuraavassa sitä, olivatko tyttäret perheissään uuden ajan alussa niin turhia kuin usein esitetään.

Ehdollinen rakkaus?

Teoksessaan äitiyden historiasta Elisabeth Badinter puhuu uuden ajan alun rakkauden ehdollisuudesta ja esittää, että äidit rakastivat yleensä lähinnä esikoispoikaansa. Hänen mukaansa tunteiden ehdollisuus liittyi paitsi lapsen sukupuoleen myös tämän muihin ominaisuuksiin. Badinter ottaa esimerkiksi hurmaavan tyttärensä kuolemaa surevan madame Coetquens'n ja arvelee, ettei tämä olisi surrut lastaan yhtä lailla, jos lapsi olisi ollut ruma.⁶ Myös Jonathan Dewald tulkitsee rakkauden olleen ehdollista: vain hyvä ja kaunis lapsi kelpasi. Näkemystään Dewald perustelee Henri de Championin tapauksella. Tämä oli äärettömän kiintynyt kauuniiseen tyttärensä. Jo syntymän hetkellä isän oli täyttänyt sanoinkuvamaton hellyys ja rakkaus tytärtä kohtaan, ja rakkaus vain lisääntyi, kun tytär kasvoi ihastuttavaksi. Tyttären ennenaikainen kuolema miltei museri isän. Dewald toteaa Henri de Championin kielen kertovan ensisilmäyksellä meille tunnistettavasta modernista rakkaudesta lapseen, mutta hän huomauttaa sen todellisuudessa paljastavankin rakkauden ankaran ehdollisuuden: lasta, joka oli suloinen ja taitava, rakastettiin. Myös lapsen oma rakkaus herätti vastarakkautta.⁷ Ajatus siitä, että rakastava lapsi oli rakastettava oli uuden ajan alussa ilmeisen yleinen. Pastori Dodderidge kertoo, että hänen rakkautensa nyt kuolleeseen tyttäreeseen oli kasvanut erityisesti siksi, että tyttö itse oli niin rakastava. Kun isä oli kysynyt tältä miksi kaikki rakastavat tätä niin kovasti, tyttö oli vastannut: 'Koska minä rakastan kaikkia!'⁸

Ajatus tunteiden ehdollisuudesta ei mielestäni kuitenkaan kannu, jos sitä tarkastellaan uuden ajan alun omasta näkökulmasta. Tuolloin ajateltiin, että mm. kauneus, hyvyys ja rakkaus herättivät väistämättä rakkauden tunteen. Näin päädyimme Dewaldista eroavaan näkemykseen: Henri de Champion olikin kiintynyt suloiseen lapseensa, koska se oli väistämätöntä, hän ei voinut estää sitä. Tunteen syntyminen oli ihmisen itsensä kontrolloimattomissa. Näin ollen Dewaldin voi katsoa olevan väärässä.⁹ Ihmisen, joka oli paitsi tunteen, parhaimmillaan myös järjen ohjaama olento, katsottiin kuitenkin voivan kontrolloida tunteen syntymisen seurauksia. Kiinnostavaa on, että äidin rakkautta pidettiin yleensä tunteena, joka oli niin voimakas – siis irrationaalinen – ettei se ollut järjen ulottu-

vissa. Tässä ajatuksessa on yhtäältä luettavissa periaatteellinen näkemys naisen järjenlahjojen väistämättömästä vähäisyydestä ja toisaalta myös kannanotto siihen, että äiti oli vanhemmista kuitenkin tärkeämpi.¹⁰

Matriarkaatti patriarkalisessa yhteiskunnassa

Uuden ajan alussa samankaan perheen lapset eivät olleet keskenään taloudellisesti tasa-arvoisia. Esimerkiksi Englannissa perimysjärjestelmänä oli primogenituuri, mikä tarkoitti sitä, että vanhin miespuolinen perijä sai arvonimen ja pääosan perheen omaisuudesta. Muiden, pääperintöä vaille jäävien lasten, niin poikien kuin tyttärienkin, tuli menestyä hyvin avioliittomarkkinoilla. Tyttäret eivät aina olleet sisarusarjastaan kaikkein heikoimmassa asemassa, sillä heille varattiin säädynmukaiset myötäjäiset. Elättääkseen itsensä ja mahdollisen tulevan perheensä nuoremmat pojat kouluttautuivat virkatehtäviin, lakimiehiksi tai papeiksi. Kaikkialla Euroopassa primogenituuria ei tunnettu, vaan esimerkiksi Ruotsissa perimysjärjestys oli tasapuolisempi ja jätti kaikille lapsille perintöosan, olkoonkin että naisten lakiosuus oli miehiä pienempi.¹¹

Englannin primogenituuri on tutkijan kannalta mielenkiintoinen, koska kun perintöosia ei ollut jaossa kaikille lapsille, testamentit kertovat selvästi, mitä vanhemmat todella halusivat kullekin lapselleen antaa. Viimeaikaisissa tutkimuksissa on oivallisesti osoitettu naisten testamenttaneen omaisuuttaan miehistään poikkeavin strategioin. Susan Amussen korostaa, että naiset muistivat testamentteissaan tyttäriään ja miehet poikiaan. Amussen näkee naisten valinnoissa suosia tyttäriään patriarkaatin kritiikkiä, naisten halun jättää tyttärilleen omaisuuden suomaa auktoriteettiasemaa ja valtaa. Amussen korostaa, että koska tyttäret saivat talousoppinsa yleensä äideiltään, nämä luottivat heidän taloudellisiin kykyihinsä, mistä osoituksena he määräsivät usein tyttären testamenttinsa toimeenpanijaksi.¹²

Yläluokan äidit jättivät tyttärilleen astioita, perintöhopeita, koruja ja arvokkaimmat vaatteensa.¹³ Tällainen esineistö siirtyi helposti naispolvelta toiselle aivan samalla tavalla kuin miesten tavarat periytyivät pojille. Perimislinjat kertovat sukupuolten osaksi eriytyneistä rooleista yhteiskunnassa ja kotona. Joan Thynnen testamentti vuodelta 1612 on kuvaava: pojista Thomas sai kymmenen puntaa ja John 200 puntaa ja tyttäret Dorothy ja Christian [sic] kumpainenkin 500 puntaa. Testamentti määräsi myös palvelijoille ylimääräisen vuoden palkan, seuranaiselle sata ja

veljenpojalle kymmenen puntaa. Kaiken yli jäävän, oli se tavaroita, karjaa, astioita tai käteistä rahaa, Joan Thynne jätti tyttärilleen.¹⁴ Thomaspojan pieni osuus selittyy sillä, että hän oli esikoisena saamassa isänperinnön, kun taas John selvästi tarvitsi isomman summan äidiltään. Tyttäret näyttävät olleen äidin sydäntä lähellä; hän katsoi heidän tarvitsevan eniten hänen taloudellista tukeaan.

Primogenituurista huolimatta naisten maanomistus ei ollut tavatonta Englannissakaan. Amy Louise Erickson toteaa tyttären perineen maata, vaikka heillä oli veljiäkin, mutta korostaa alueellisten erojen olleen suuria. Lincolnshiressa ja Sussexissa miehet jättivät harvoin maata tyttärilleen, jos heillä oli poikia. Näin kävi vain viidessä prosentissa tapauksista. Yorkshiressa tilanne oli hyvin erinäköinen: yli neljännes miehistä, joilla oli sekä poikia että tyttäriä, jätti maata myös tyttärilleen (tai rintaperillisten puuttuessa sisarilleen tai sisarustensa tyttärille).¹⁵ Mitä naisten maanomistamiseen isiltään tulee, pohjoisamerikkalaisia testamentteja tutkinut Linda Auwers toteaa tyttären perineen yleensä vain esineitä. Jos he saivat maata, se oli yleensä huonommalla paikalla kuin veljiensä saamat maapalat.¹⁶ Perintökysymysten perusteella voi kuitenkin väittää, että tytöistä ja heidän tulevaisuudestaan välitettiin. Tämä huolehtiminen näyttää olleen erityisesti äitien tehtävä.

Tyttöjen koulutus

Yleisesti on ajateltu, että myöhäiskeskiajalta aina 1700-luvulle asti naisten koulutusta ei olisi pidetty tärkeänä, koska olisi katsottu, ettei naisia kannattanut kouluttaa kotikeittiön ulkopuolella. Monet, myös naiset, olivatkin tätä mieltä, mutta eivät kaikki. Tyttöjä koulutettiin niin kotona kuin sen ulkopuolellakin. He saivat esimerkiksi luostareissa oppia useitakin vuosia ennen avioitumistaan. Vähintään he oppivat lukemaan, kirjoittamaan ja tekemään käsitöitä. Kovin akateemista opetus ei kuitenkaan yleensä ollut. Esimerkiksi vieraita kieliä ei juuri opiskeltu.¹⁷ Toisaalta on huomautettava, että yläluokkaisissa perheissä koko uuden ajan alun Euroopassa ranska oli varsin yleisesti hallittu kieli ja monet tytöt hallitsivat latinankin. Luultavasti vanhemman tutkimuksen tulosten pessimistisyyden selittääkin se, että koska naisten koulutus oli usein käytännönläheistä ja varsin ei-akateemista, sitä ei ole edes pidetty koulutuksena vaan kasvatuksena. Kuitenkin esimerkiksi taloudenhoito ja suullinenkin kielitaito vaativat opettamista.

Linda Pollock tulkitsee tyttöjen kouluttamiseen panostetun merkittävästi. Itse asiassa hän toteaa, että monien tyttöjen koulunkäynti maksoi jopa enemmän kuin poikien. Pollockin mukaan vanhemmat eivät myöskään pitäneet tyttäriään tyhminä tai vähälahjaisina.¹⁸ Tyttöjen kouluttamisen teki järkeväksi se, että koulutettu nainen menestyi tehtävässään vaimona ja äitinä. Hän osasi kasvattaa lapsensa ja hoitaa talouttaan. Kaikissa yhteiskuntaluokissa naisen kuului, aivan kuten miestenkin, olla hyödyllinen. Työteliäät naiset olivatkin itseensä tyytyväisiä. Kirjoittaessaan henkistä testamenttiaan lapsilleen elokuussa 1665 Katherine Austen totesi tyttärelleen Annelle, että tämän tulee ottaa ahkeruudessa esimerkiksi sekä isoäidistään että äidistään. Katherine mainitsi toivovansa hartaasti olleensa hyödyllinen elämässään.¹⁹ Ahkeran naisen elämä oli työllä ja tehtävillä täytetty: näin oli eletty hyvä elämä. Laiska ja tyhjänpäiväinen nainen ei ansainnut kiitosta elämästään, joka oli tyhjäksi ja turhaksi tuomittava. Tässä naiseuden ja mieheyden ihanteet vastasivat täysin toisiinsa, sillä hyvän elämän tavoitteet olivat jokaiselle samat.

Vaimoksi kouluttautuminen merkitsi lukuisien käytännön tehtävien opettelua. Tyttöjen tuli oppia valmistamaan lääkkeitä, ompelemaan verhoja ja vaatteita, panemaan olutta sekä kasvattamaan mehiläisiä ja viljaa. Heidän tuli myös osata hoitaa keittiöpuutarhaa ja säilöä, laittaa ruokaa ja valvoa palvelusväkeä. Suurin piirtein samat tehtävät odottivat niin kaupunkilaisvaimoa kuin maalaisemäntääkin.²⁰ Selvää on, että näihin tehtäviin opittiin seuraamalla ja jäljittelemällä aikuisia. Koulutus ei aina vaatinut lukupulpettia ja ulkoa pänntäämistä.

Niin tyttöjen kuin poikienkin kasvatuksessa ja koulutuksessa keskeistä oli tottelevaisuuden kouluminen jukuripäihin. Uuden ajan alussa ei suinkaan ajateltu, että naiselta vaadittavat lempeys ja tottelevaisuus olisivat olleet synnynnäisiä ominaisuuksia, vaan ajateltiin näiden ominaisuuksien olevan pitkällisen opettelemisen ja koulumisen tulosta. Linda Pollock painottaa, että vain esikoispojalla oli oikeus ajatella olevansa johtaja; nuorempien poikienkin tuli oppia nöyryyttä ja kohtaloonsa alistumista aivan kuin tyttöjen. Tottelevaisuutta pidettiin kuitenkin erityisesti naisen tärkeimpänä ominaisuutena ja välttämättömyytenä hyvälle vaimolle.²¹

Tyttöjen kouluttamisen tärkeys näkyy yllättävänkin paljon aikalaisten teksteissä.²² 1600- ja etenkin 1700-luvulla oli varsin tavallista, että yläluokan tyttöjen opettamiseen panostettiin niin, että voitiin kehuskella tyttöjen osaavan lukea jo kolmivuotiaina. Mendelson ja Crawford korostavat, että myös köyhemmissä perheissä oli opittava lukemaan hyvin var-

hain, koska myöhemmin työnteon vaatiessa osansa lukuharjoituksille ei ollut aikaa. Tämä on yllättävää siinä kontekstissa, jossa olemme oppineet uuden ajan alun lukutaitoa ajattelemaan.²³

Lady Ann Fanshawe kirjoittaa muistelmissaan kaihoisesti lapsuudestaan ja kertoo omasta koulutuksestaan. Muistelmat paljastavat sen väistämättömän tosiasian, että äiti oli tyttöjen tärkein opettaja tai ainakin heidän kouluttamisensa *primus motor*. Vaikka oli villi lapsi, jonka aika kului ratsastukseen ja juoksemiseen, Lady Ann opetteli kuitenkin hienoja käsityötaitoja, ranskaa, laulua, luutun- ja virginaalinsoittoa sekä tanssia ja hän puolusteli poikatyttömäisyyttään sillä, ettei koskaan joutunut vaikeuksiin, tehnyt pahaa itselleen eikä muille eikä ollut säädytön. Hän kuitenkin luopui näistä 'lapsellisuuksista', kun hänen äitinsä kuoli. Isänsä määräyksestä hän otti vastuun taloudesta ja perheestä, joiden hoitamisessa hän jäljitteli parhaansa mukaan äitinsä esimerkkiä ja hyödynsi saamaansa koulutusta.²⁴ Monipuolinen koulutus oli osa hyvinvoivan perheen käsitystä lapsuudesta. Opista saadut hedelmät voitiin korjata jo varhain, jos tarve vaati – näin panostus tyttäreen tuotti nopeasti satoa.

Margaret Cavendish kertoo tavanomaisesta poikenneesta lapsuudestaan. Hän oli jo lapsena kiintynyt syvästi 'filosofiseen kontemplaation' ja kertoo iloinneensa enemmän ajattelusta kuin seuraelämästä; jopa niin, että hän saattoi kuluttaa tuntikausia kävellen ja miettien, pohtien, ajatellen ja järkeillen kaikkea sitä, mitä aistit kertoivat.²⁵ On huomattavaa, että Margaretin äiti kannusti tyttäriään viisauteen, oppineisuuteen ja klassiseen sivistykseen.

Palataan hetkeksi Ruotsiin, jossa tyttärien koulutus ei myöskään ollut tuntematon tavoite. Catharina Wallenstedt kirjoitti kesällä 1673 tuoloin neljätoistavuotiaan tyttärensä Gretan edistymisestä opinnoissa. Tämä kirjoitti hyvin, mutta ei alkuunkaan niin hyvin kuin äiti olisi toivonut. Greta oli laatinut kirjeitä isälleen, mutta äiti ei suostunut lähettämään niitä eteenpäin ennen kuin ne olisivat tarpeeksi laadukkaita.²⁶ Vaatimukset tyttären oppineisuudesta olivat ankaria myös suurvalta-ajan Ruotsissa. Erityisesti uudet aatelissuvut halusivat kouliu lapsensa sellaisen kaavan mukaan, jolla voitaisiin erottautua alemmista. Catharina Wallenstedtin – hänen miehensä aateloitiin Ehrensteeniksi – pyrkimyksissä tämä näkyy erityisen hyvin.

Tässä kontekstissa on ymmärrettävää, että Catharina Wallenstedt oli tyttärensä koulutuksen suhteen vaativa. Hän oli peräänantamaton, suo-

rastaan jääräpäinen myös kitsaan miehensä suhteen, kun kyseessä oli tyttären sivistäminen ylhäisten tavoille. Ehrensteen suhtautui kielteisesti kotiopettajan hankkimiseen Gretalle, mutta Catharina ei antanut periksi, vaan katsoi, että taloon oli otettava opettaja ainakin joksikin aikaa. Tytön oli opittava etenkin ranskaa, ja opin vuoksi perheen oli uhrattava myös rahaa:

Minä teen niin kuin jokaisen oikean äidin tulee tehdä ja vastaan siitä Jumalan ja oikeamielisten edessä. Minun on saatava tänne joku, joka voi häntä opettaa sellaiseksi kuin rakas mieheni aatelistaisen haluaa. Kyllä, näinä päivinä Ruotissa moni porvarisrouva on mahtavampi kuin aatelistainen.²⁷

Gretan sivistäminen näyttää olleen täysin äidin vastuulla. Ilman Catharina Wallenstedtin huolenpitoa tyttären koulutus olisi jäänyt kovin vaatimattomalle tasolle, koska isä oli niin haluton käyttämään rahaa opettajan hankkimiseen.

Lapsen ottaminen ja poisantaminen

Uuden ajan alun Englannissa yksi arvostetuimpia koulutusmalleja oli lasten sijoittaminen pois kotoa kasvatettaviksi. Säätyläisperheissä lapsia kierrätettiin hyvinkin laajasti. Tämä on joskus tulkittu tunteettomuudeksi ja välinpitämättömyydeksi. Mielestäni yhtä perustellusti ilmiölle voidaan esittää kokonaan toisenlainen tulkinta: lapset sijoitettiin muualle, koska heistä välitettiin niin paljon, että heille haluttiin antaa paras mahdollinen kasvatus ja parhaat mahdolliset sosiaaliset verkostot. Hyvät suhteet olivat elintärkeitä.

Epäilemättä tämä tapa syntyi hovielämän jäljittelystä; kuninkaallisiin hoveihin otettiin nuoria tyttöjä hovineidoiksi, ja vähitellen käytäntöä suosivat muutkin kuin ylhäisaatelistet. Näyttääkin siltä, että tärkeä osa naisten elämästä kului siihen, että he paitsi järjestelivät lapsilleen kasvatuspaikkoja, myös kasvattivat muiden lapsia. Kasvatit saattoivat olla 'sijaisäideilleen' hyvin rakkaita, jolloin lämmin suhde säilyi usein läpi elämän. Vuonna 1631 Mary London kirjoitti Lady Joan Barringtonille ja kiitti tätä kirjeessään 'tärkeimmästä osasta kasvatustaan'. Hän tarjosi nyt omaa tyttäntään Lady Joanille, jotta tytär saisi elämässään samat edut kuin oli itse saanut.²⁸ Kuten Mary Londonin tapauksessa, kasvattisuhteesta hyötyi erityisesti jos kasvatusperhe oli sosiaalisesti omaa perhettä korkeammalla. Hyvässä perheessä kasvatettavana olleen tytön mahdollisuudet avioliittomarkkinoilla paranivat.

Kasvattisuhteessa hyöty oli ainakin periaatteessa molemminpuolinen: palkkioksi kasvatustyöstä naiset saivat seuraneitejä ja ilon katsella kasvattiensa varttumista. Lady Margaret Hobylla, joka itse ei saanut biologisia lapsia, oli useita tyttöjä kasvatettavanaan. Tytöt ja heidän tarjoamansa seura olivat Lady Margaretille tärkeitä.²⁹ Kasvattisuhteet eivät siis olleet kylmää ja tunteetonta kaupankäyntiä, kuten Patricia Fumerton tulkitsee nähdessään lapset vaihdokkeina ja esineinä, joita voitiin vaihtaa kuin maljakkoa lipaston päällä. Fumerton näkee lapset osana uuden ajan alun tavara- ja kulutuskuulttuuria; he olivat hänen näkemyksensä mukaan palvelijoita, lemmikkieläimiä, lahjoja tai peräti koristeobjekteja.³⁰ Itse en yhdy tällaiseen näkemykseen, sillä kasvattilapsena oli monipuoliseksi ja hyödylliseksi tarkoitettu jakso koulutuksessa.

Kasvatusäidin näkökulmasta kasvatuslapset palasivat tietenkin aina enemminkin tai myöhemmin vanhempiensa luokse tai avioituivat. Monet saivat pysyvämmän kasvatettavan adoptioimalla. Kaikissa yhteiskuntaluokissa orvot kasvatettiin setien, enojen, tätien ja isovanhempien talouksissa. Warwickin kreivitär Mary adoptoi lankonsa orvoksi jääneet tyttäret Lady Annin, Lady Maryn ja Lady Essexin ja kirjoitti olleensa noihin suloisiin nuoriin naisiin äidillisen kiintynyt.³¹ Hänen elämässään nämä nuoret naiset täyttivät sen aukon, joka jäi, kun Maryn omat lapset menehtyivät.

Kristin E. Gager on tutkinut uuden ajan alun pariisilaisten adoptioita ja on osoittanut kiintoisasti, että adoptointi oli naimattomille, eronneille ja lapsettomille naimisissa oleville naisille keskeinen tapa toteuttaa naiseuttaan. Koska naiseuden normatiivinen rakenne sisälsi vaatimuksen kasvatustehtävästä, myös ilman miestä elänyt nainen saattoi Gagerin tulkinnan mukaan adoptioimalla vastata yhteiskunnan häneen kohdistamiin odotuksiin. Sukupuolella oli tässäkin merkitystä: suurin osa Gagerin aineiston naisista ei suinkaan adoptoinut itselleen poikaa perilliseksi vaan tytön. Nämä naiset eivät siis *halunneet* poikaa, sillä poikalapsenkin he olisivat halutessaan voineet saada.³² Tämän voisi tulkita naisten eristämiseksi patriarkaalisesta kulttuurista, mutta mielestäni Gagerin tulos vahvistaa enemmänkin ajatusta siitä, että naiset siirsivät kulttuurinsa, ajatuksensa, toiveensa, oikeastaan koko henkisen perintönsä erityisesti tyttärilleen ja että tämä siirtoprosessi oli naisille tärkeä. Näkisin, että naisten kulttuuri oli tässä mielessä hyvinkin matriarkaalinen ja että se toimi yleensä sovussa patriarkaalisen miesten linjan kanssa.

Tyttölapsen kuolema – sukupuolittunut suru?

Esiteollisella ajalla Euroopan lapsikuolleisuus oli korkea. Jopa yli neljännes vastasyntyneistä kuoli, ja merkittävä osa raskauksista päättyi keskenmenoon tai lapsen syntymiseen kuolleena. Yleensä katsotaan, että Englannissa vuosina 1500-1820 kuoli tuhatta syntynyttä lasta kohti keskimäärin 187 lasta ja että Skandinaviassa vastaava luku oli 224.³³ Kun lapsia kuoli paljon, on loogista ajatella Lawrence Stonen tavoin, että säästääkseen itseään ihmiset eivät suhtautuneet lapsiinsa tunteenomaisesti, mutta kuten todettu, tällainen ajattelu on harhaanjohtavaa, sillä ihmiset tunsivat, rakastivat ja elivät.³⁴

Bridgewaterin kreivittären Elizabethin tytär Kate, joka kuoli alle kaksivuotiaana, oli pikkulasten kuolemien riski-ässä. Yleensä katsottiin, että kaksivuotiaaksi selvittyään lapsella oli jo paremmat mahdollisuudet elää aikuiseksi. Elizabeth kirjoitti tyttärensä kuoleman johdosta meditaatioita, joissa korostuu Katen erityislaatuisuus. Äidilleen Kate oli ollut ihmeellinen lapsi, joka ilmaisi toiveensa selkeästi ja joka oli aina kiltti kaikille, jopa täysin vieraille. Hän ei ollut koskaan tuntenut vihaa, vaan kaikki olivat ajatelleet Katen rakastavan juuri häntä – kaikki myös olivat rakastaneet pikkutyttöä. Äidin mukaan Kate oli ollut tottelevainen eikä hän ollut koskaan nukkunut tai leikkinyt saarnan tai rukousten aikaan. Erityisesti äitiä näyttää kuitenkin koskettaneen Katen rakkaus häntä itseään kohtaan:

Hän iloitsi vain minusta; hän iloitsi, jos näki minut ja jos olin poissa; hän puhui minusta alituisen, halusi luokseni. Ei missään ole koskaan ollut äitiäni niin kiintynyttä lasta, mutta nyt hän ei ole tässä maailmassa, mikä särkee sydäntäni, jopa sieluani. Mutta minun täytyy myöntää ja kiittää Jumalaa, että hän kerran salli suoda minulle sellaisen siunauksen kuin tuo suloinen lapsi oli.³⁵

Bridgewaterin kreivittären sanat osoittavat selkeästi, että tytär oli hänelle äärettömän rakas – tyttären saattoi siis kiintyä syvästi myös aikana, joka vaati poikia perilliseksi. Äidille ei jäänyt tyttären poismenon jälkeen muuta kuin ankarat itsesyytökset, suru ja harras toive, että Jumala antaisi hänen pitää aviomiehensä, jäljellä olevat viisi lastaan ja muut läheisensä.³⁶

Elizabeth Bridgewater ei ilmaise saaneensa ruumiillisia oireita surustaan, mutta sellaiset eivät olleet harvinaisia. Kun Jane Josselin menetti tyttärensä Maryn, hän oli yli kaksi kuukautta hyvin heikko ja sairas surusta. Sekä isä että äiti elivät lasta tavattomasti ja ilmeisesti enemmän kuin kahta hänen vauvoina kuollutta veljeään, jotka olivat olleet syntymästään

jo sairaalloisia. Mary oli ollut lupauksia antava lapsi. Hänen isänsä Ralph Josselin pohti Maryn luonnetta ja olemusta:

Hän oli yksi kymmenestä tuhannesta, täynnä viisautta, aikuisen naisen vakavuutta, tietoa, Jumalan suloisia sanoja. Hän oli nopea oppimaan, helläsydäminen, rakastava ja tottelevainen lapsi.³⁷

Aviomies ei paheksunut vaimonsa heikkoutta Maryn kuoleman jälkeen, vaan piti sitä täysin ymmärrettävänä. Koska Mary oli ollut ihastuttava lapsi, hänen kuolemansa oli valtava menetys. Äidin fyysinen reaktio lapsensa kuolemaan oli tuon ajan tunneteorian mukaan normaali ja odotettu.

Lapsensa menettäneillä ei ollut toivoa surun pikaisesta poistumisesta. He saattoivat vain odottaa, että lapset peittävä multa peittäisi heidätkin.³⁸ Juuri tätä toivoi Lady Ann Fanshawe, kun hänen kahdeksanvuotias tyttärensä kuoli isoonrokoon. Ann oli ollut ylivoimaisen kaunis ja älykäs lapsi. Menetyksen kärsinyt perhe muutti hautajaisten jälkeen kokonaan pois paikkakunnalta, sillä paikka tuntui nyt liian kohtalokkaalta.³⁹ Tyttären menetys oli helpompi kestää uudessa ympäristössä, jossa ei ollut suoraan lapseen liittyviä muistoja.

Lady Ann Fanshawe ei reagoinut yhtä voimakkaasti kaikkien kuolleiden lastensa menetykseen. Heinäkuussa 1656 kuoli kuumeeseen Elizabeth, joka oli ollut Lady Annin sisaren luona kasvatettavana ja parannettavana, sillä paikkakunnalla vallitsi hyvä ilmanala.⁴⁰ Lady Fanshawe ei kommentoi tämän enempää Elizabethin kuolemaa; ehkä etäisyys lapsesta teki menetyksen helpommaksi, ehkä surua helpotti se, että samassa kuussa hän synnytti jälleen tyttären, Maryn.

Naisten kirjoituksista on ehkä yllättävänkin vaikea tunnistaa sukupuoleen perustuvaa asennoitumista. Itse asiassa preferointi suuntaan tai toiseen on poikkeuksellista, mutta esimerkkejä kuitenkin on. Lady Ann Fanshawe itse asiassa tunnusti muistelmissaan, että hän asetti ainoan poikansa tyttäriensä edelle. Perheen asuessa Pariisissa hänen ainoa poikansa ja kaksi vanhinta tytärtään sairastuivat isoonrokoon. Äiti kirjoitti laiminlyöneensä tyttäriään ja keskittyneensä hoitamaan vain rakasta poikaansa. Tyttäret jäivät hoivan puutteesta huolimatta henkiin, mutta poika kuoli. Äiti suri poikaansa niin, että sai keskenmenon ja sairastui kolmeksi viikoksi.⁴¹ Hän ei kuitenkaan mainitse, miksi poika oli hänelle rakkaampi kuin tyttäret. Hänen asemassaa olevalle naiselle kuitenkin ainokaisen pojan menetys merkitsi koko perheen nimen ja omaisuuden perillisen menettämistä, joten tämä on todennäköisin syy sairastuneiden

lasten epätasapuoliselle kohtelulle. Lady Ann Fanshawen tunnustus on hyvin harvinainen, eikä siitä voi tehdä johtopäätöstä, että tyttäret olisivat aina olleet äideilleen vähemmän rakkaita kuin pojat.

Edellä olen tarkastellut uuden ajan alun äitien suhtautumista tyttäriinsä ja todennut, että lapsen sukupuoli vaikutti äitien tunteisiin lastaan kohtaan vähemmän kuin on ajateltu. Lapset ylipäättään olivat tärkeitä, ja vanhemmat osoittivat tämän kouluttamalla niin tyttäriään kuin poikiaankin ja suremalla molempia menetyksen hetkellä. Unohtamatta esikoispojan erityismerkitystä patriarkaatissa, voimme hyväksyä, että tunteet eivät olleet rajallisia. Lapsen rakastettavuus syntyi hänestä itsestään, hänen omasta rakastettavuudestaan. Hyvää lasta oli helppo rakastaa, joten lapsen hyväksi ihmiseksi kasvattaminen oli elintärkeää, oli hän tyttö tai poika.

Kaikki uuden ajan alun vanhemmat eivät tietenkään olleet ihannevanhempia eivätkä kaikki vanhemmat rakastaneet lapsiaan tai kasvattaneet heitä hyvin. Jotkut olivat kaikin muodoin huonoja kasvattajia, jotkut hylkäsivät tai jopa surmasivat lapsensa. Enemmistölle vanhemmuus oli kuitenkin tärkeää, ja naisille äitiys oli yksi heidän keskeisimpiä tunnerooliaan. Tässä roolissa heille olivat väistämättä tärkeitä myös tyttäret.

LÄHDEVIITTEET

- 1 Den 11 Marss reste iagh medh bådha mina döttrar Ifrån Stenninge och til Stäckhålm
- Den 18 komma vij åter hem til Steninge igen
- Den 28 Mars Konrad ifrån Stäckhom — Gösta och Karl från Uppsala
- Den 31 reste — Konrad —til Stäckholm
- Beata Gyllenstierna: *Almanacksanteckningar 1665*.
- 2 Heide Wunder katsoo, että Saksassa pojat eivät olleet vanhemmilleen, edes isilleen, automaattisesti tyttäriä tärkeimpiä. Ks. Wunder 1998, 22.
- 3 Stockholm 23 jan 1686. *Allräkäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672-1718*, 400.
- 4 Stone 1977/1990, 57. Olen itse kirjoittanut toisaalla perhehistoriasta ja tunteista, ks. Kaartinen 2002. Äitiydestä revisionistisesta näkökulmasta ks. myös Tammi 2001. Ks. myös erityisesti Korhonen 2002b, joka tarkastelee uuden ajan alun tunneteorioita ja pohtii tunteiden historian mahdollisuuksia. Perhehistoriasta myös Tuohela 2001.
- 5 Ulrich 1980/1991, 147.
- 6 Badinter 1980/1981, 58-59.
- 7 Dewald 1993, 231-322.
- 8 P. Dodderidge: A Sermon 1737, viii.
- 9 Kauneuden aiheuttamista tunnereaktioista, Korhonen 2000, 25; vastaavasti rumuuden herättämistä reaktioista, Korhonen 1999, 147-148. Mainio esimerkki suloiseen pikkutyttöön hullaantuneesta äidistä on Buckinghamin markiisitar Katherine, joka 1623 kirjoitti tyttärestään Malista yksityiskohtaisen raportin miehelleen. Ks. Crawford & Gowing 2000, 199.
- 10 Usein siteerataan Dorothy Leigh'n sanoja 1600-luvulta: "...euery man knowes, that the loue of a mother to her children, is hardly contained within the bounds of reason." Leigh: *The Mothers Blessing* 1616, 12; ks myös Hufton 1993/1997, 35-36; Tammi 2001, 62-90.
- 11 Ruotsalaisten naisten perinnoista, ks. Sjöberg 1996, 381. Anu Lahtiselle kiitos tästä viitteestä.

- 12 Amussen 1988, 91-92. Ks. myös Davis 2000, 51 ja Ben-Amos 2000, 301, joka korostaa, että esikoisoikeuksien jälkeen omaisuus jaettiin tasan.
- 13 Elizabeth Browne testamentasi tyttärelleen tämän avioitumista edistääkseen astiastonsa, korunsa, hopeakupin, suolasirottimia, kuppeja, lusikoita, lautasia, jalokivin koristellun Karitsan, safiireja, helmiä, palan Kristuksen rististä, röijyjä, damaskeja, suuren kultaisen tuoksupallon, riipuksia, sängyn, sänkyverhot, vuodevaatteita, seinävaatteita, tynnyjä, alttarivaatteita, kankaita, muita tekstiilejä, lakanoita, pukuja, hattuja, tusinan kukkasin ja kruunuin koristeltuja liinoja, tusinan tavallisia koristelemattomia liinoja sekä kangasta liinojen tekemistä varten, pyyhkeitä, seitsemän suurta arkkua, tuoleja, kynttilänjalkoja, pannuja, veitsiä, messinkimorttelin, kaksi kivimorttelia, pannukoukkuja ja lihakoukun. The Will of Elizabeth (Paston Poynings) Browne, 18 May 1487, (Paston Letters Part 1), 210-214.
- 14 Joan Thynne's will, 28 Feb 1612 (Wall 1983), 61-2.
- 15 Erickson 1993, 61.
- 16 Auwers 1978, 142.
- 17 Grendler 1989, 44, 96-97, 99.
- 18 Pollock 1989, 239.
- 19 K.Austen (Add. Ms 4454, f. 93v.)
- 20 Vickery 1998, 155-156.
- 21 Pollock 1989, 244-249.
- 22 Ks. esim. Lisle Letters, 139-140, 414.
- 23 Mendelson & Crawford 1998, 90; ks. Myös Kierner 1998, 65. On syytä huomauttaa, että lukutaito ei automaattisesti merkinnyt kirjoitustaitoa.
- 24 Memoirs of Lady Fanshawe 1830, 55.
- 25 Cavendishista, ks. Mendelson 1987, 15.
- 26 10.7.1673 Forsbygård. (Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672-1718), 68.
- 27 11 sep 1673 Forsbygård. (Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672-1718), 83.
- 28 Mary London to Lady Joan Barrington 29 June 1631 (Barrington Letters), 197-198.
- 29 *Diary of Lady Margaret Hoby*, Thu 15.5.1600, 82.
- 30 Fumerton 1991, 36, lapsista lahjoina, ks. mt., 37-44.
- 31 Mary Countess of Warwick 1868, 27.
- 32 Gager 1997, elektroninen dokumentti, tuloste 2, 4, 11.
- 33 Lindemann 1999, 25. Linda Pollock toteaa, että Englannin lapsikuolleisuus nousi harvoin yli 250 lapsen tuhannesta syntyneestä. Pollock 1993a, 5. Christine Bladh toteaa, että vuonna 1750 Tukholman lapsikuolleisuus olisi ollut 40%. Bladh 1999, 89.
- 34 Lasten kuolemaan liittyneestä surusta ks. Kaartinen 2001.
- 35 Elizabeth, Countess of Bridgewater, (BL, Egerton MS, 607, f. 120v-121v).
- 36 Elizabeth, Countess of Bridgewater, (BL, Egerton MS, 607, f. 122v-123v). Samankaltaisia ajatuksia löytyy myös Margaret Drummondilta. Ks. Drummond: *Meditations 1770*. Ks. myös Brenner: *Epitaphium öfweer sin lilla gudotter*, 186-187.
- 37 Sir. Beier 1987, 189-190. Ks. yös Beier 1985, 116.
- 38 "Ty ingen annan tröst ell'ro är oss beskärd
För'oss den samma mull / som våra Döttrar /täcker."
-Brenner: *Samtal Emellan De sörjande...*(1698), 136.
- 39 Memoirs of Lady Fanshawe 1830, 119.
- 40 Ibid., 121.
- 41 Ibid., 127-128.

LÄHDELUETTELO

Alkuperäislähteet

Arkistolähteet

- Austen, Katherine: *Miscellanies*. BL Additional MS 4454.
Bridgewater, Elizabeth Egerton, Countess of: *Devotional pieces*. BL, Egerton 607.
Gyllenstierna, Beata: *Almanackanteckningar 1665*. Kungl. Biblioteket Rål saml 174b Ig.

Painetut alkuperäislähteet

- Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672-1718*. Red. Wijkmark, Christina. Atlantis, Stockholm 1995.
Barrington Family Letters 1628-1632. Ed. Searle, Arthur. Camden Fourth Series, vol. 28. The Royal Historical Society, London, 1983.
Brenner, Sophia Elisabet: *Epitaphium öfwer sin lilla gudotter / Den fordom Ädle och Wälborne Nu hos Gud ewinnerligen Saliga lilla Jungfru Fr. Mätta Magdalena Palmiskiöld. Elias Palms. & Katharina Magdalena Blixencronas Endesta kära Dotter hwilken oförmödeligen på sit Nionde Älders År afsomnade i Stockholm den 19 Septemb. År 1710*. Brenner, Sophia Elisabeth: *Poetiske dikter Vol I*. Stockholm 1732.
Crawford, Patricia and Gowing, Laura (Eds.): *Women's Worlds in Seventeenth-Century England. A Sourcebook*. Routledge, London and New York 2000.
Dodderidge, P.: *A Sermon preached at Northampton, On the Death Of a very amiable and hopeful CHILD about Five Years old*. Published out of Compassion to mourning Parents. R. Hett, London 1737.
Drummond, Margaret: *Meditations, in a Series of Letters; Wrote by a Mother, after the Death of an only Child, to an intimate Friend*. Margaret Drummond, Glasgow 1770.
Fanshawe, Lady: *Memoirs of Lady Fanshawe, Wife of Sir Richard Fanshawe, Bart. Ambassador from Charles the Second to the Courts of Portugal and Madrid*. Henry Colburn and Richard Bentley. London 1830.
Leigh, Dorothy: *The Mothers Blessing or The godly counsaile of a Gentle-woman not long since deceased, left behind for her children: Containing many good exhortations, and godly admonitions, profitable for all Parents to leaue as a Legacy to their Children, but especially by those, who by reason of their young yeeres stand most in need of Instruction*. John Budge, London 1616.
The Lisle Letters. Ed. Byrne, Muriel StClare. Penguin, Bungay 1985.
Paston Letters and Papers of the Fifteenth Century. Vol. Part 1. Ed. Davis, Norman. Oxford University Press, London 1971.
The Private Life of an Elizabethan Lady. The Diary of Lady Margaret Hoby 1599-1605. Moody, Joanna (Ed.) Sutton, Stroud 1998.
Two Elizabethan Women: Correspondence of Joan and Maria Thynne 1575-1611. Ed. Wall, Alison D.. Wiltshire Record Society, Devizes 1983.
Warwick, Mary Countess of: *Autobiography of Mary Countess of Warwick. Early English Poetry, Ballads and Popular Literature of the Middle Ages. Vol. XXI*. Ed. Croker, T. Crofton. The Percy Society, London 1868, 1-50.

Tutkimuskirjallisuus

- Amussen, Susan Dwyer: *An Ordered Society. Gender and Class in Early Modern England*. Basil Blackwell, Oxford and New York 1988.
Auwers, Linda: *Fathers, Sons, and Wealth in Colonial Windsor, Connecticut*. *Journal of Family History* Vol 3, Nr 2, 1978, 136-149.

- Badinter, Elisabeth: *Den kärleksfulla modern*. Övers. av Britta Gröndahl. Gidlunds, s.l. 1980/1981.
- Beier, Lucinda McCray: *Sufferers & Healers. The Experience of Illness in Seventeenth-Century England*. Routledge, London and New York 1987.
- Ben-Amos, Ilana Krausman: Gifts and Favors: Informal Support in Early Modern England. *Journal of Modern History*, Vol 72, Nr 2, 2000, 295-338.
- Bladh, Christine: Women and Family Structure in Late 18th Century Stockholm. *Women in Towns. The Social Position of European Urban Women in a Historical Context*. Studier i stads- och kommunhistoria 18 & Finnish Historical Society, Studia Historica 60. Eds: Hietala, Marjatta & Nilsson, Lars. Stads- och kommunhistoriska institutet & Finnish Historical Society, Stockholm and Helsinki 1999, 89-109.
- Davis, Natalie Zemon: *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford University Press, Oxford and New York 2000.
- Dewald, Jonathan: Deadly Parents: Family and Aristocratic Culture in Early Modern France. *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800)*. Eds: Diefendorf, Barbara B.; Hesse, Carla. The University of Michigan Press, Ann Arbor 1993, 223-236.
- Erickson, Amy Louise: *Women and Property in Early Modern England*. Routledge, London 1993.
- Fumerton, Patricia: *Cultural Aesthetics. Renaissance Literature and the Practice of Social Ornament*. The University of Chicago Press 1991, Chicago and London 1991.
- Gager, Kristin E.: Women, Adoption, and Family Life in Early Modern Paris. *Journal of Family History*, Vol. 22, Nr 1, January 1997, 5-26.
- Grendler, Paul F.: *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1989.
- Hufton, Olwen: Women, Work, and Family. *A History of Women in the West. Part III. Renaissance and Enlightenment Paradoxes*. Eds: Davis, Natalie Zemon and Farge, Arlette. Belknap Harvard, Cambridge, Massachusetts and London 1993/1997, 15-45.
- Kaartinen, Marjo: Lapsen kuolema – suru uuden ajan alussa. *Intohimo. Uuden ajan alun tunteiden historiaa*. Toim. Marjo Kaartinen, Anu Korhonen, Esko Laine, Tuija Laine, Tarja-Liisa Luukkanen. Tulossa 2002.
- Kierner, Cynthia A.: *Beyond the Household. Women's Place in the Early South, 1700-1835*. Cornell University Press, Ithaca and London 1998.
- Korhonen, Anu: *Fellows of Infinite Jest. The Fool in Renaissance England*. Unpublished Ph.D. thesis, Turku 1999.
- Korhonen, Anu: Kiivaat perheepäät, nalkuttavat äkäpussit: väkivalta uuden ajan alun englantilaisessa avioliitossa. *Naistutkimus* 4, 2000, 19-32.
- Korhonen, Anu: Kiehuva veri. Vihaisuus uuden ajan alun Englannissa. *Intohimo. Uuden ajan alun tunteiden historiaa*. Toim. Marjo Kaartinen, Anu Korhonen, Esko Laine, Tuija Laine, Tarja-Liisa Luukkanen. Tulossa 2002a.
- Korhonen, Anu: Intohimo historiaan. Miten lähestyä tunteiden historian tutkimista? *Intohimo. Uuden ajan alun tunteiden historiaa*. Toim. Marjo Kaartinen, Anu Korhonen, Esko Laine, Tuija Laine, Tarja-Liisa Luukkanen. Tulossa 2002b.
- Lindemann, Mary: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Mendelson, Sara Heller: *The Mental World of Stuart Women. Three Studies*. The Harvester Press, Brighton 1987.
- Mendelson, Sara; Crawford, Patricia (1998): *Women in Early Modern England 1550-1720*. Clarendon Press, Oxford.
- Pollock, Linda: 'Teach Her to Live Under Obedience': the Making of Women in the Upper Ranks of Early Modern England. *Continuity and Change*, Vol 4, Nr 2, 1998a, 231-258.

- Pollock, Linda: *With Faith and Physic. The Life of a Tudor Gentlewoman. Lady Grace Mildmay 1552-1620*. St.Martin's Press, New York 1993b.
- Sjöberg, Maria: Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige. *Historisk tidskrift*, 3/1996.
- Tammi, Riina: Äitiys uuden ajan alun Englannissa. Pro gradu –tutkielma. Kulttuurihistoria, Turun yliopisto 2001.
- Tuohela, Kirsi (2001): Pikku prinssi ja historioitsijan katse. Tulkintoja Ludvig XIII:n lapsuudesta 1600-luvun alun Ranskassa. *Kulttuurihistoria*. Toim. Maarit Leskelä. SKS, Helsinki (tulossa) 2001.
- Ulrich, Laurel Thatcher: *Good Wives. Image and Reality in the Lives of Women in Northern New England 1650-1750*. Vintage, New York 1980/1991.
- Vickery, Amanda: *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. Yale University Press, New Haven and London 1998.
- Wunder, Heide: *He Is the Sun, She Is the Moon. Women in Early Modern Germany*. Transl. by Thomas Dunlap. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & London 1998.